

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

1959 • 50 • 2009

DRUGA SEKCJA

SPRAWA LAUTSI / WŁOCHY

(Pismo nr 30814/06)

WYROK

STRASBURG

3 listopada 2009

Niniejszy wyrok stanie się prawomocny na warunkach określonych w artykule 44 § 2 Konwencji. Jego kształt może ulec nieznacznym modyfikacjom.

W sprawie Lautsi/Włochy,

Europejski Trybunał Praw Człowieka (druga sekcja), obradując jako izba w składzie:

Françoise Tulkens, *przewodnicząca,*

Ireneu Cabral Barreto,

Vladimiro Zagrebelsky,

Danutė Jočienė,

Dragoljub Popović,

András Sajó,

Işıl Karakaş, *sędziowie,*

oraz Sally Dollé, *sekretarz sekcji,*

Po obradach w sali obrad dnia 13 października 2009,

Wydaje następujący wyrok, przyjęty tego dnia:

POSTĘPOWANIE

1. U początków sprawy znajduje się skarga (nr 30814/06) skierowana przeciwko Republice Włoskiej, gdzie obywatelka tego państwa, Pani Soile Lautsi („skarżąca”), zwróciła się do Trybunału dnia 27 lipca 2006 roku, na mocy artykułu 34 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności („Konwencja”). Działała we własnym imieniu, a także w imieniu swoich dzieci, o imionach Dataico i Sami Albertin.

2. Skarżąca jest reprezentowana przez Panią N. Paoletti, adwokata w Rzymie. Rząd włoski („Rząd”) jest reprezentowany przez swojego pełnomocnika, Panią E. Spatafora i przez jego współ-pełnomocnika i zastępcę, Pana N. Lettieri.

3. Pozwana zarzucała, że eksponowanie krzyża w salach klasowych szkoły publicznej, do której uczęszczały jej dzieci było ingerencją niezgodną z wolnością przekonań i religii, a także z prawem do wychowania i nauczania zgodnych z jej poglądami religijnymi i filozoficznymi.

4. Dnia 1 lipca 2008 roku Trybunał postanowił przekazać wniosek Rządowi. Na podstawie postanowień artykułu 29, ust. 3 Konwencji, Trybunał postanowił, że równocześnie zbadana zostanie dopuszczalność, jak i uzasadnienie sprawy.

5. Zarówno skarżąca, jak i rząd przedstawili swoje uwagi na piśmie dotyczące meritum sprawy (artykuł 59, ust. 1, regulaminu).

W PRZEDMIOCIE OKOLICZNOŚCI

I. OKOLICZNOŚCI SPRAWY

6. Skarżąca mieszka w Abano Terme i ma dwoje dzieci, Dataico i Sami Albertin. Dzieci w wieku, odpowiednio, jedenastu i trzynastu lat, uczęszczały w latach 2001-2002 do szkoły publicznej „*Istituto comprensivo statale Vittorino da Feltre*”, w Abano Terme.

7. W każdej z sal lekcyjnych znajdował się krucyfiks, co skarżąca uznała za sprzeczne z zasadą laickości, w duchu której chciałaby wychowywać swoje dzieci.

Podniosła tę kwestię w trakcie zebrania zorganizowanego dnia 22 kwietnia 2002 przez szkołę i podkreśliła, ze zdaniem Sądu Kasacyjnego (wyrok nr 4273 z dnia 1 marca 2000 roku), obecność krzyża w salach do głosowania przygotowanych na okoliczność wyborów politycznych została już uznana za sprzeczną z zasadą laickości państwa.

8. Dnia 27 maja 2002 roku, dyrekcja szkoły postanowiła pozostawić krzyże w salach zajęć.

9. Dnia 23 lipca 2002 roku skarżąca zaskarżyła to orzeczenie przed sądem administracyjnym regionu Veneto. Na podstawie artykułów 3 i 19 Konstytucji Włoch, skarżąca zarzuciła naruszenie zasady laickości. Ponadto uznawała, że pogwałcono także zasadę bezstronności administracji publicznej (artykuł 97 Konstytucji). Wnioskowała również o skierowanie sprawy do Sądu Konstytucyjnego w przedmiocie zgodności z Konstytucją.

10. Dnia 3 października 2007 roku, minister edukacji przyjął dyrektywę nr 2666, która zalecała dyrektorom szkół eksponowanie krucyfiksów. Stał się stroną w postępowaniu i podtrzymywał, że krytykowana sytuacja opierała się na artykule 118 dekretu królewskiego nr 965 z dnia 30 kwietnia 1924 roku oraz artykule 119 dekretu królewskiego nr 1297 z dnia 26 kwietnia 1928 roku (przepisach wcześniejszych niż Konstytucja i porozumieniach pomiędzy Włochami a Siedzibą Apostolską).

11. Dnia 14 stycznia 2004 roku, sąd administracyjny Veneto uznał, uwzględniając zasadę laickości (artykuły 2, 3, 7, 8, 9, 19 i 20 Konstytucji), że kwestia zgodności z Konstytucją nie była nieuzasadniona, dlatego zwrócił się do Sądu Konstytucyjnego. Ponadto, zważywszy na wolność nauczania i obowiązek szkolny, obecność krucyfiksów została narzucona uczniom, rodzicom uczniów i nauczycielom, uprzywilejowując chrześcijaństwo ze szkodą dla innych religii. Skarżąca stała się stroną w postępowaniu przed Sądem Konstytucyjnym. Rząd utrzymywał, że obecność krucyfiksów w salach lekcyjnych była „naturalną okolicznością”, uzasadniając, że ni był on jedynie symbolem religijnym, ale także „flagą Kościoła katolickiego”, który jest jedynym Kościołem określonym w

Konstytucji (artykuł 7). Należałoby zatem uznać, że krucyfiks jest symbolem państwa włoskiego.

12. Postanowieniem nr 389 z dnia 15 grudnia 2004 roku, Sąd Konstytucyjny orzekł o swojej niewłaściwości, jako że sporne przepisy nie były włączone do którejś z ustaw, ale zawarte zostały w rozporządzeniach, które nie miały mocy ustawy (paragraf 26 poniżej).

13. Postępowanie przed sądem administracyjnym zostało wznowione. Wyrokiem nr 1110 z dnia 17 marca 2005 roku, sąd administracyjny odrzucił skargę skarżącej. Orzekł, że krucyfiks był zarazem symbolem historii i kultury Włoch, i co za tym idzie, symbolem włoskiej tożsamości, oraz symbolem zasad równości, wolności i tolerancji, jak również laickości państwa.

14. Skarżąca wniosła skargę do Trybunału Stanu.

15. Wyrokiem z dnia 13 grudnia 2006 roku, Trybunał Stanu odrzucił skargę, uzasadniając, że krzyż stał się jedną z wartości laickich Konstytucji Włoch i reprezentował wartości życia obywatelskiego.

II. MAJĄCE ZNACZENIE PRAWO I PRAKTYKA WEWNĘTRZNA

16. Obowiązek eksponowania krucyfiks w salach lekcyjnych sięga czasów sprzed jedności Włoch. Na mocy artykułu 140 dekretu królewskiego nr 4336 z dnia 15 września 1860 roku Królestwa Sardynii (Piemontu), *„każda szkoła bez wyjątku powinna posiadać (...) krucyfiks”*.

17. W 1861, roku narodzin państwa włoskiego, Statut Królestwa Sardynii (Piemontu) z 1848 roku stał się Statutem Włoch. Głosił on, że *„religia katolicka, apostolska i rzymska [jest] jedyną religią Państwa. Pozostałe istniejące kultury [są] tolerowane zgodnie z prawem”*.

18. Zdobycie Rzymu przez wojska włoskie, 20 września 1870 roku, w następstwie którego Rzym został zaanektowany i ogłoszony stolicą nowego Królestwa Włoch, spowodowało kryzys relacji pomiędzy państwem a Kościołem katolickim. Ustawą nr 214 z dnia 13 maja 1871 roku, państwo włoskie jednostronnie regulowało stosunki z Kościołem, przyznając Papieżowi pewną liczbę przywilejów mających na celu prawidłowy przebieg działalności religijnej.

19. W okresie nastania faszyzmu, państwo przyjęło szereg okólników, mających na celu przestrzeganie obowiązku eksponowania krucyfiks w salach lekcyjnych.

Okólnik ministerstwa edukacji nr 68 z dnia 22 listopada 1922 roku przewidywał co następuje: *„W ostatnich latach, w wielu szkołach podstawowych Królestwa zdjęto wizerunek Chrystusa i portret Króla. Stanowi to jawne pogwałcenie przepisów prawnych, które nie może być tolerowane, a szczególnie jest to działanie na szkodę dominującej religii Państwa, jak również jedności Narodu. Sugerujemy zatem wszystkim*

administracjom miejskim Królestwa nakaz przywrócenia w szkołach, które zostały ich pozbawione, obu świętych symboli wiary i świadomości narodowej.”

Okólnik ministerstwa edukacji nr 2134-1867 z dnia 26 maja 1926 roku głosił: *„Symbol naszej religii, święty zarówno dla wiary, jak i dla świadomości narodowej, zachęca i inspiruje pilną młodzież, która na uniwersytetach i w innych przybytkach wiedzy wyostrza swój umysł i inteligencję dla wyższych zadań, jakim jest przeznaczona.”*

20. Artykuł 118 dekretu królewskiego nr 965 z dnia 30 kwietnia 1924 roku (Rozporządzenie wewnętrzne placówek szkolnictwa średniego Królestwa) ma następujące brzmienie: *„Każda placówka szkolnictwa powinna posiadać flagę narodową, a każda sala lekcyjna – krucyfiks i portret króla”*.

Artykuł 119 dekretu królewskiego nr 1297 z dnia 26 kwietnia 1928 roku (zatwierdzenie rozporządzenia ogólnego usług szkolnictwa na poziomie podstawowym) wylicza krucyfiks pośród *„wyposażenia i materiałów niezbędnych w salach lekcyjnych szkół”*.

Jurysdykcje krajowe uznały, że te dwa przepisy są nadal obowiązujące i mają zastosowanie w niniejszej sprawie.

21. Traktaty laterańskie, podpisane dnia 11 lutego 1929 roku, wyznaczyły „Pojednanie” państwa włoskiego z Kościołem katolickim. Katolicyzm został zatwierdzony jako oficjalna religia Włoch. Artykuł 1 Traktatu ma następujące brzmienie: *„Włochy uznają i potwierdzają zasadę, której poświęcony jest artykuł 1 Statutu Alberyńskiego Królestwa z dnia 4 marca 1848 roku, zgodnie z którą religia katolicka, apostolska i rzymska jest jedyną religią Państwa.”*

22. W 1948, państwo włoskie uchwaliło Konstytucję republikańską.

Artykuł 7 Konstytucji jasno uznaje, że państwo i Kościół katolicki są, każdy wedle swojego porządku, niezależne i suwerenne. Stosunki pomiędzy państwem a Kościołem katolickim są regulowane przez Traktaty laterańskie, a wprowadzone do nich zmiany za zgodą obu stron nie wymagają procedury rewizji zgodności z Konstytucją.

Artykuł 8 głosi, że inne niż katolicyzm wyznania religijne *„mają prawo do organizowania się zgodnie z własnymi statutami i jako takie nie są sprzeczne z porządkiem prawnym Włoch”*. Stosunki pomiędzy państwem a pozostałymi wyznaniem *„są ustalone przez prawo na podstawie porozumień z odpowiednimi reprezentantami tych wyznań”*.

23. Religia katolicka zmieniła status w następstwie ratyfikacji, na mocy ustawy nr 121 z dnia 25 marca 1985 roku, pierwszego postanowienia dodatkowego protokołu do nowego Konkordatu z Watykanem, z dnia 18 lutego 1984 roku, zmieniającej Traktaty laterańskie z 1929 roku. Zgodnie z tym postanowieniem, głoszona początkowo przez Traktaty laterańskie zasada religii katolickiej jako jedynej religii państwa włoskiego nie jest już uznawana za obowiązującą.

24. Włoski Sąd Konstytucyjny w swoim wyroku nr 508 z dnia 20 listopada 2000 streścił swoje orzecznictwo twierdząc, że fundamentalne zasady równości wszystkich obywateli bez względu na religię (artykuł 3 Konstytucji) i jednakowej wolności wszystkich religii wobec prawa (artykuł 8) wynikają z faktu, że podejście państwa powinno charakteryzować się jednakowym dystansem i bezstronnością, bez przywiązywania wagi do liczby wyznawców tej czy innej religii (zob. wyroki nr 925/88; 440/95; 329/97) czy też do rozmiarów reakcji społecznych na naruszenie praw tej czy innej religii (zob. wyrok nr 329/97). Jednakowa ochrona sumienia każdej osoby, która wyznaje daną religię jest niezależna od wybranej przez nią religii (zob. wyrok 440/95), co nie jest sprzeczne z możliwością różnego regulowania stosunków pomiędzy państwem a poszczególnymi regionami w rozumieniu artykułów 7 i 8 Konstytucji. Takie stanowisko zakładające równy dystans i bezstronność jest odzwierciedleniem zasady laickości, którą Sąd Konstytucyjny wywodzi z norm zawartych w Konstytucji i która ma charakter „zasady nadrzędnej” (zob. wyrok nr 203/89; 259/90; 195/93; 329/97), jaka charakteryzuje państwo w rozumieniu pluralizmu. Różne wierzenia, kultury i tradycje powinny współistnieć na zasadach równości i wolności (zob. wyrok nr 440/95).

25. W swoim wyroku nr 203 z 1989 roku, Sąd Konstytucyjny zbadał kwestię nieobowiązkowego charakteru nauczania religii katolickiej w szkołach publicznych. Przy tej okazji Sąd potwierdził, że Konstytucja zawiera zasadę laickości (artykuły 2, 3, 7, 8, 19 i 20) i że świadomie odstąpiono od wyznaniowego charakteru państwa w 1985 roku, na mocy Protokołu dodatkowego do nowych Porozumień ze Stolicą Apostolską.

26. Sąd Konstytucyjny, wezwany do wypowiedzenia się na temat obowiązku umieszczania krucyfiksów w szkołach publicznych, wydał orzeczenie nr 389 z dnia 15 grudnia 2004 (paragraf 12 powyżej). Nie orzekając w przedmiocie meritum, Sąd orzekł zdecydowanie o niedopuszczalności podnoszonej kwestii, jako że jej przedmiotem były przepisy prawne pozbawione mocy ustawy, które z tego powodu nie były objęte jego jurysdykcją.

W PRZEDMIOCIE PRAWA

I. W PRZEDMIOCIE ZARZUCANEGO NARUSZENIA ARTYKUŁU 2 PROTOKOŁU NR 1 ROZPATRYWANEGO WRAZ Z ARTYKUŁEM 9 KONWENCJI

27. Skarżąca, w imieniu swoim i swoich dzieci, zarzuca, iż eksponowanie krzyża w szkole publicznej, do której uczęszczają one,

stanowiło ingerencję niezgodną z posiadanym przez nią prawem do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania zgodnego z religijnymi i filozoficznymi poglądami skarżącej, w rozumieniu artykułu 2 Protokołu nr 1, a przepis ten ma następujące brzmienie:

„ Nikomu nie można odmówić prawa do wykształcenia. Państwo, wywiązując się z powierzonych mu funkcji w dziedzinie wychowania i kształcenia, będzie przestrzegać prawa rodziców do zapewnienia wychowania i kształcenia zgodnie z ich poglądami religijnymi i filozoficznymi.”

Ponadto, skarżąca podnosi, iż eksponowanie krzyża naruszyło także jej wolność poglądów i wyznania chronioną przez artykuł 9 Konwencji, który przewiduje co następuje:

„1. Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne.

2. Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób.”

28. Rząd kwestionuje tę tezę.

A. W przedmiocie dopuszczalności

29. Trybunał twierdzi, że zarzuty wysunięte przez skarżącą nie są zdecydowanie nieuzasadnione w rozumieniu artykułu 35, ust. 3 Konwencji. Trybunał uznaje ponadto, że nie napotykają na żadne inne uzasadnienie niedopuszczalności. Należy zatem uznać je za dopuszczalne.

B. W przedmiocie meritum

1. Argumenty stron

a) Skarżąca

30. Skarżąca dostarczyła rys historyczny na temat przepisów mających znaczenie w sprawie. Zauważa ona, iż eksponowanie krucyfiks opiera się, zgodnie z jurysdykcjami krajowymi, na przepisach z 1924 i 1928 roku, które są uznawane za nadal obowiązujące, chociaż są uprzednie w stosunku

do Konstytucji Włoch, jak również na porozumieniach z 1984 roku zawartych ze Stolicą Apostolską, a także na dodatkowym do tychże porozumień. Tymczasem sporne przepisy umknęły kontroli zgodności z Konstytucją, jako że Sąd Konstytucyjny nie mógł wypowiedzieć się na temat ich zgodności z fundamentalnymi zasadami włoskiego porządku prawnego z powodu ich charakteru rozporządzeń.

Przepisy o których mowa stanowią dziedzictwo religijnej idei państwa, która zderza się w dzisiejszych czasach z obowiązkiem jego laickości i narusza prawa chronione Konwencją. We Włoszech istnieje „kwestia wyznaniowa”, ponieważ stwarzając obowiązek eksponowania krzyżka w salach lekcyjnych, państwo stawia religię katolicką na uprzywilejowanej pozycji, która objawia się ingerencją państwa w prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania skarżącej oraz jej dzieci oraz w prawo skarżącej do wychowywania swoich dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem moralnymi i religijnymi, a także manifestuje się poprzez pewną formę dyskryminacji względem niekatolików.

31. Zdaniem skarżącej, krzyż w rzeczywistości, przede wszystkim i w szczególności, posiada konotację religijną. Fakt, że krzyż ma inne „możliwe interpretacje” nie pociąga za sobą utraty jego głównej konotacji, która jest religijna.

Uprzywilejowanie danego wyznania poprzez eksponowanie symboli, daje poczucie uczniom szkół publicznych, a w szczególności dzieciom skarżącej, iż państwo wyznaje określoną religię. Podczas gdy w państwie prawa, nikt nie powinien postrzegać państwa jako bliższego jednemu z wyznań, a szczególnie nie powinny postrzegać go tak osoby bardziej podatne z racji ich młodego wieku.

32. Dla skarżącej sytuacja ta, poza innymi reperkusjami, niezaprzeczalnie wywiera nacisk na nieletnich i daje poczucie, iż państwo nie jest bliskie osobom, które nie identyfikują się z tym wyznaniem. Pojęcie laickości oznacza, że państwo powinno być neutralne i dowodzić równego dystansu wobec poszczególnych religii, gdyż nie powinno być postrzegane jako bliższe tylko niektórym z obywateli.

Państwo powinno gwarantować wszystkim obywatelom wolność wyznania, począwszy od nauczania publicznego zdolnego ukształtować samodzielność i wolność myślenia jednostki, w poszanowaniu praw zagwarantowanych przez Konwencję.

33. W przypadku pytania czy nauczający ma wolność eksponowania innych symboli religijnych w sali lekcyjnej, odpowiedź byłaby przecząca, zważywszy na brak przepisów na to zezwalających.

b) Rząd

34. Rząd zauważa na wstępie, że kwestia podniesiona w niniejszym wniosku wykracza poza ramy prawne jako takie, wkraczając na teren filozofii. W istocie chodzi o ustalenie czy obecność symboli, który ma

religijne pochodzenie i znaczenie jest sama w sobie okolicznością mogącą wpływać na wolność jednostki w sposób niezgodny z Konwencją.

35. O ile bez wątpienia krzyż jest symbolem religijnym, ma on też inne znaczenia. Ma też znaczenie etyczne, zrozumiałe i poddające się ocenie niezależnie od kulturowania tradycji religijnej czy historycznej, jako że przypomina o zasadach, które można wyznawać poza obrębem wiary chrześcijańskiej (brak przemocy, równa godność wszystkich ludzi, sprawiedliwość i równości, nadrzędność jednostki wobec grupy i istotne znaczenie jego wolności wyboru, rozłączność polityki i religii, miłość bliźniego posuwająca się do wybaczenia wrogom). Z pewnością wartości, na których ufundowane są w dzisiejszych czasach społeczeństwa demokratyczne, mają także swoje korzenie bezpośrednio w myśli autorów niewierzących, a nawet będących w opozycji do chrześcijaństwa. Jednakże myśl tych autorów miałyby karmić się filozofią chrześcijańską, z powodu ich wychowania i środowiska kulturowego, które ich ukształtowało i w którym żyją. Podsumowując, dzisiejsze wartości demokratyczne mają swoje korzenie w odleglejszej przeszłości, w przeszłości przesłania ewangelicznego. Przesłanie krzyża byłoby zatem przesłaniem humanistycznym, które może być odczytywane w sposób niezależny od jego wymiaru religijnego, złożonym z ogółu zasad i wartości tworzących podstawę naszych demokracji.

Krzyż odsyłając do tego przesłania byłby całkowicie zgodny z laickością i dostępny niechrześcijanom i niewierzącym, którzy mogliby go akceptować w stopniu, w jakim przywoływałby on odległe początki narodzin tych zasad i wartości. Zatem, jako że symbol krzyża może być postrzegany jako pozbawiony znaczenia religijnego, jego eksponowanie w miejscu publicznym nie stanowi samo w sobie naruszenia praw i wolności gwarantowanych przez Konwencję.

36. Zdaniem Rządu, za tą konkluzją przemawia orzecznictwo Trybunału, które wymaga o wiele bardziej czynnej ingerencji, niż samo eksponowanie symbolu, aby móc stwierdzić naruszenie praw i wolności. Jest to czynna ingerencja, która pociąga za sobą pogwałcenie artykułu 2 Protokołu nr 1 w sprawie *Folgerø (Folgerø i in./Norwegia, [GC], nr 15472/02, CEDH 2007-VIII)*.

W niniejszej sprawie nie chodzi o wolność wyznawania lub niewyznawania danej religii, gdyż we Włoszech wolność taka jest w pełni gwarantowana. Nie chodzi też o wolność praktykowania lub niepraktykowania religii; krucyfiks jest faktycznie eksponowany w salach lekcyjnych, ale nie wymaga się od nauczycieli czy od uczniów kierowania doń żadnego pozdrowienia, przyklęknięcia czy po prostu uznania, a tym bardziej odmawiania w klasie modlitwy. W rzeczywistości, nie wymaga się od nich nawet zwracania uwagi na krucyfiks.

Wreszcie, nie chodzi tu o wolność wychowywania dzieci zgodnie z przekonaniem rodziców: nauczanie we Włoszech jest całkowicie laickie i

pluralistyczne, programy nauczania nie zawierają żadnych aluzji do danej religii, a nauczanie religii jest nieobowiązkowe.

37. Odwołując się do wyroku *Kjeldsen, Busk Madsen et Pedersen*, (7 grudnia 1976, seria A nr 23), w którym Trybunał nie stwierdził naruszenia, Rząd utrzymuje, że bez względu na jego symboliczną moc, obraz nie jest porównywalny ze wpływem zachowania czynnego, codziennego i przedłużonego w czasie, jakim jest nauczanie. Ponadto można istnieć możliwość kształcenia dzieci w szkole prywatnej lub w domu przez prywatnych nauczycieli.

38. Władze krajowe dysponują dużym marginesem uznania w przypadku kwestii tak złożonych i delikatnych, ściśle związanych z kulturą i historią. Eksponowanie symbolu religijnego w miejscu publicznym nie wykraczałoby poza margines uznania pozostawiony państwu.

39. Byłoby to tym bardziej na miejscu, że w Europie istnieje cała różnorodność postaw w tej kwestii. Tytułem przykładu, w Grecji wszystkie ceremonie cywilne i wojskowe przewidują obecność i aktywne uczestnictwo ministra wyznania ortodoksyjnego; ponadto w Wielki Piątek ogłaszana jest żałoba narodowa i wszystkie biura i sklepy są zamykane, podobnie jest w Alzacji.

40. Zdaniem Rządu, eksponowanie krzyża nie podważa laickości państwa, zasady która zapisana jest w Konstytucji i w porozumieniach ze Stolicą Apostolską. Obecność krzyża nie jest także znakiem preferencji dla danej religii, ponieważ przywołuje tradycję kulturową i wartości humanistyczne wyznawane przez inne osoby niż chrześcijanie. Podsumowując, eksponowanie krzyża nie narusza obowiązku bezstronności i neutralności państwa.

41. Koniec końców, nie ma europejskiego konsensusu w sprawie sposobu dokładnej interpretacji pojęcia laickości, na tyle że państwa mają szerszy margines uznania w tej kwestii. Ścisłej mówiąc, jeżeli istnieje europejski konsensus w sprawie zasady laickości państwa, nie ma go w przedmiocie jego konkretnych następstw oraz jego stosowania. Rząd zwraca się do Trybunału o wykazanie się ostrożnością i wstrzymanie się od ścisłego dyktowania treści, skłaniając się ku zakazowi eksponowania symboli. W przeciwnym razie Trybunał nadałby z góry ustaloną treść zasadzie laickości, co byłoby sprzeczne ze zgodną z prawem różnorodnością podejść narodowych i doprowadziłoby do nieprzewidywalnych następstw.

42. Rząd nie utrzymuje, że konieczne, stosowne i pożądane jest zachowanie krucyfiksu w salach lekcyjnych, ale wybór pozostawienia go lub nie, objęty jest zakresem polityki i odpowiada kryteriom sposobności, nie zaś zgodności z prawem. W historycznym zarysie ewolucji prawa wewnętrznego naszkicowanym przez zainteresowaną, którego Rząd nie kwestionuje, należałoby uwzględnić fakt, że Republika Włoch, choć laicka, postanowiła dobrowolnie zachować krucyfiks w salach lekcyjnych z różnych powodów, wśród których była konieczność znalezienia

kompromisu z partiami o podłożu chrześcijańskim, stanowiącymi zasadniczą część ludności i ich uczucia religijne.

43. Co się tyczy kwestii wolności eksponowania przez nauczyciela innych symboli religijnych w Sali lekcyjnej, nie zakazują tego żadne przepisy.

44. Wobec tego Rząd wnosi do Trybunału o odrzucenie skargi.

c) Trzeci interwenient

45. Greek Helsinki Monitor („GHM”) kwestionuje twierdzenia pozwanego Rządu.

Krzyż, a tym bardziej krucyfiks, mogą być postrzegane tylko jako symbole religijne. GHM kwestionuje także stwierdzenie, zgodnie z którym należy dostrzegać w krzyżu co innego niż symbol religijny oraz że jest on nośnikiem humanistycznych wartości; GHM uznaje, że podobne stanowisko jest obraźliwe dla Kościoła. Ponadto Rząd włoski nie wskazał choćby jednego niechrześcijanina, który zgodziłby się z tą teorią. Wreszcie, inne religie postrzegają krzyż tylko jako symbol religijny.

46. Gdyby przyjąć argument Rządu, zgodnie z którym eksponowanie krucyfiksu nie wymaga ani pozdrowienia, ani uwagi, należy wówczas zadać sobie pytanie dlaczego krucyfiks jest eksponowany. Eksponowanie takiego symbolu mogłoby być postrzegane jako instytucjonalne oddawanie czci.

W tym względzie GHM zauważa, że zgodnie z wytycznymi z Toledo w sprawie nauczania religii i poglądów w szkołach publicznych (Rada ekspertów do spraw wolności religii i przekonań organizacji na rzecz Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie („OSCE”)), obecność takiego symbolu w szkole publicznej może stanowić implicytną formę nauczania religii, na przykład poprzez wywoływanie wrażenia, że określona religia jest faworyzowana względem innych. Jeżeli Trybunał, w sprawie *Folgerø* orzekł, że uczestnictwo w czynnościach religijnych może mieć wpływ na dzieci, wówczas, zdaniem GHM, eksponowanie symboli religijnych też może mieć taki wpływ. Należy również mieć na uwadze sytuacje, w których dzieci lub ich rodzice mogliby obawiać się represji, gdyby zdecydowali się zaprotestować.

3. Ocena Trybunału

d) Zasady ogólne

47. W przedmiocie interpretacji artykułu 2 Protokołu nr 1, w wykonywaniu przez państwo funkcji za które jest odpowiedzialne w dziedzinie wychowania i nauczania, Trybunał określił w swoim orzecznictwie przytoczone poniżej zasady, które mają znaczenie dla niniejszej sprawy (zob. w szczególności, *Kjeldsen, Busk Madsen i*

Pedersen/Dania, wyrok z dnia 7 grudnia 1976 roku, seria A nr 23, ss. 24-28, ust. 50-54, *Campbell i Cosans/Wielka Brytania*, wyrok z dnia 25 lutego 1982 roku, seria A nr 48, ss. 16-18, ust. 36-37, *Valsamis/Grecja*, wyrok z dnia 18 grudnia 1996 roku, *Zbiór wyroków i postanowień 1996-VI*, ss. 2323-2324, ust. 25-28, i *Folgerø i in./ Norwegia [GC]*, 15472/02, CEDH 2007-VIII, ust. 84).

(a) Należy odczytywać obydwa zdania artykułu 2 Protokołu nr 1 w świetle nie tylko ich nawzajem, ale także, w świetle artykułów 8, 9, 10 Konwencji.

(b) Na podstawowym prawie do nauczania opiera się prawo rodziców do przestrzegania ich przekonań religijnych i filozoficznych i pierwsze zdanie, nie bardziej niż drugie, dokonuje rozróżnienia pomiędzy nauczaniem publicznym a nauczaniem prywatnym. Drugie zdanie artykułu 2 Protokołu nr 1 przewiduje zachowanie możliwości pluralizmu edukacyjnego, mającego zasadnicze znaczenie dla ochrony „społeczeństwa demokratycznego”, takiego jak określone w Konwencji. Z powodu siły nowoczesnego państwa, cel ten powinien być realizowany przede wszystkim za pośrednictwem nauczania publicznego cel.

(c) Przestrzeganie przekonań rodziców powinno być możliwe w ramach edukacji mogącej zapewnić otwarte środowisko szkolne, sprzyjające, niezależnie od pochodzenia społecznego uczniów, raczej włączeniu niż wykluczeniu wyznań religijnych lub etnicznego pochodzenia. Szkoła nie powinna być teatrem działalności misyjnej lub miejscem głoszenia kazań; powinna natomiast być miejscem spotkań różnych religii i przekonań filozoficznych, gdzie uczniowie mogą czerpać wzajemnie wiedzę o ich sposobach myślenia i tradycjach.

(d) Drugie zdanie artykułu 2 Protokołu nr 1 oznacza, że państwo, wywiązując się z funkcji sprawowanych przez nie w zakresie wychowania i nauczania, czuwa nad tym, aby informacje lub wiedza, zawarte w programach, były rozpowszechniane w sposób obiektywny, krytyczny i pluralistyczny. Zabrania się w nauczaniu indoktrynacji, która mogłaby zostać uznana za brak poszanowania przekonań religijnych i filozoficznych rodziców. Tu przebiega granica, której nie należy przekraczać.

(e) Przestrzegania religijnych przekonań rodziców i wyznań dzieci pociąga za sobą prawo do wyznawania religii lub nie. Wolność wiary i wolność niewyznawania żadnej religii (wolność negatywna) chronione są postanowieniami artykułu 9 Konwencji, zob. pod kątem artykułu 11, *Young, James i Webster/ Wielka Brytania*, 13 sierpnia 1981 roku, ust. 52-57, seria A nr 44).

Obowiązek neutralności i bezstronności państwa jest niezgodny z wszelkim zakresem uznania ze strony państwa w kwestii zgodności z prawem przekonań religijnych lub zasad ich wyrażania. W kontekście

nauczania, neutralność powinna gwarantować pluralizm (*Folgero*, wyżej cytowany, ust. 84).

b) Stosowanie tych zasad

48. Dla Trybunału, twierdzenia te prowadzą do obowiązku nałożonego na państwo polegającego na powstrzymaniu się od narzucania wierzeń, choćby pośrednio, w miejscach, w których osoby są od niego zależne czy też w miejscach, w których są szczególnie bezbronni. Edukacja dzieci stanowi szczególnie delikatny sektor, gdyż w tym przypadku władza państwa nakłada przymus na umysły, którym brakuje jeszcze (zgodnie z poziomem dojrzałości dziecka) zdolności krytycznej oceny pozwalającej podejść z dystansem do przesłania wynikającego z preferencyjnego wyboru manifestowanego przez państwo w kwestii religii.

49. Stosując powyższe zasady w niniejszej sprawie, Trybunał powinien zbadać czy państwo pozwane, nakładając obowiązek eksponowania krucyfiksu w salach lekcyjnych, czuwało nad wykonywaniem swoich funkcji wychowawczych i edukacyjnych tak, aby wiedza była rozpowszechniana w sposób obiektywny, krytyczny i pluralistyczny, oraz przestrzegało przekonań religijnych i filozoficznych wyznawanych przez rodziców, zgodnie z artykułem 2 Protokołu nr 1.

50. W celu zbadania tej kwestii, Trybunał uwzględni w szczególności charakter symbolu religijnego i jego wpływ na uczniów w młodym wieku, szczególnie na dzieci skarżące. W krajach, gdzie znaczna większość ludności wyznaje określoną religię, manifestowanie rytuałów i symboli tej religii, bez ograniczenia miejsca i formy, może wywierać presję na uczniów, którzy nie praktykują tej religii lub na uczniów, którzy są wyznawcami innej religii (*Karaduman/Turcja*, decyzja Komisji z dnia 3 maja 1993 roku).

51. Rząd (paragrafy 34-44 powyżej) uzasadnia obowiązek (lub fakt) eksponowania krucyfiksu, odwołując się do pozytywnego przesłania moralnego wiary chrześcijańskiej, które transcenduje konstytucjonalne wartości laickie, do roli religii w historii Włoch, a także jej zakorzenienia w tradycji kraju. Nadaje krucyfigsowi znaczenie neutralne i laickie odwołujące się do historii i tradycji Włoch, ściśle związanych z chrześcijaństwem. Rząd utrzymuje, że krucyfiks jest symbolem religijnym, ale może również reprezentować inne wartości (zob. sąd administracyjny Veneto, nr 1110 z dnia 17 marca 2005, ust. 16, paragraf 13 powyżej).

Zdaniem Trybunału, symbol krucyfiksu posiada wiele znaczeń, wśród których dominujące jest znaczenie religijne.

52. Trybunał uznaje, że obecność krucyfiksu w salach lekcyjnych wykracza poza używanie symboli w określonych kontekstach historycznych. Uznaje się zresztą, że tradycyjny charakter, w sensie społecznym i historycznym, tekstu stosowanego przez parlamentarzystów

przy składaniu przysięgi nie pozbawiał przysięgi jej religijnego charakteru (*Buscarini i in. c Saint-Martin* [GC], nr 24645/94, CEDH 1999-I).

53. Skarżąca podnosi, że symbol uderza w jej przekonania i narusza prawo jej dzieci do niewyznawania religii katolickiej. Jej przekonania są w wystarczającym stopniu poważne i spójne, aby mogła racjonalnie uznawać obecność krzyża za pozostającą w konflikcie z tymi przekonaniem. Zainteresowana, w ekspozycji krucyfiksu widzi znak sygnalizujący, że państwo stoi po stronie religii katolickiej. Takie jest oficjalne znaczenie przyjęte przez Kościół katolicki, który przypisuje krucyfiksowi fundamentalne przesłanie. Dlatego obawy skarżącej nie są bezpodstawne.

54. Przekonania Pani Lautsi dotyczą także wpływu ekspozycji krucyfiksu na jej dzieci (paragraf 32 powyżej), mające wówczas jedenaście i trzynaście lat. Trybunał uznaje, jak zostało przedstawione, iż jest niemożliwe, aby nie zauważyć krucyfiksu w salach lekcyjnych. W kontekście nauczania publicznego, jest on siłą rzeczy postrzegany jako integralna część środowiska szkolnego i może zatem być uznawany za „zewnątrzny silny znak” (*Dahlab/Szwajcaria* (grudzień), nr 42393/98, CEDH 2001-V).

55. Obecność krucyfiksu może z łatwością być interpretowana przez uczniów w każdym wieku jako znak religijny i będą oni czuli się wychowywani w środowisku szkolnym naznaczonym przez daną religię. To co może być zachęcające dla niektórych religijnych uczniów, może powodować zakłócenia na płaszczyźnie emocjonalnej u uczniów innych wyznań lub tych, którzy nie wyznają żadnej religii. Ryzyko to jest szczególnie obecne w przypadku uczniów należących do mniejszości religijnych. Wolność negatywna nie jest ograniczona do braku nabożeństw lub nauczania religii. Wolność ta obejmuje też praktyki i symbole wyrażające, ogólnie i w szczególności, wierzenie, religię lub ateizm. To negatywne prawo zasługuje na szczególną ochronę, jeżeli to państwo jest wyrazicielem wyznania i jeżeli osoba jest stawiana w sytuacji, z której nie może się uwolnić lub aby to uczynić musi podjąć nieproporcjonalne starania i dokonać poświęceń.

56. Ekspozycja jednego lub więcej symboli religijnych nie może być uzasadniona ani przez wniosek innych rodziców, którzy życzą sobie edukacji religijnej zgodnej z ich przekonaniem, ani, jak utrzymuje Rząd, przez konieczność niezbędnego kompromisu z chrześcijańskimi partiami politycznymi. Respektowanie przekonań rodziców w zakresie edukacji powinno uwzględniać respektowanie przekonań pozostałych rodziców.

Państwo ma zachować neutralność wyznaniową w ramach edukacji publicznej, gdzie obecność na zajęciach jest wymagana bez względu na religię, która ma starać się nauczyć uczniów myślenia krytycznego.

Trybunał nie widzi w jaki sposób ekspozycja w salach lekcyjnych szkół publicznych symbolu, który należałoby racjonalnie kojarzyć z katolicyzmem (religią większościową we Włoszech) mogłoby przysłużyć

się pluralizmowi edukacyjnemu, który jest nieodzowny do ochrony „społeczeństwa demokratycznego”, określonego w Konwencji. W tym przedmiocie, Trybunał zauważa, że orzecznictwo Sądu Konstytucyjnego podąża w tym samym kierunku (zob. paragraf 24).

57. Trybunał uznaje, że obowiązkowe eksponowanie symbolu danego wyznania w ramach wywiązywania się z funkcji publicznej w odniesieniu do specyficznych sytuacji objętych nadzorem rządu, w szczególności w salach lekcyjnych, ogranicza prawo rodziców do wychowywania dzieci zgodnie z ich przekonaniem, jak również prawo dzieci objętych edukacją szkolną do wiary lub do braku wyznania.

Trybunał uznaje, że środek ten pociąga za sobą pogwałcenie tych praw, jako że ograniczenia nie są zgodne z nałożonym na państwo obowiązkiem przestrzegania neutralności w sprawowaniu funkcji publicznej, w szczególności w dziedzinie edukacji.

58. Co za tym idzie, nastąpiło pogwałcenie postanowień artykułu 2 Protokołu nr 1, wraz z artykułem 9 Konwencji.

II. W PRZEDMIOCIE ZARZUCANEGO NARUSZENIA POSTANOWIEŃ ARTYKUŁU 14 KONWENCJI

59. Skarżąca utrzymuje, że ujawniona przez nią ingerencja w realizację postanowień artykułu 9 Konwencji i artykułu 2 Protokołu nr 1 narusza również zasadę niedyskryminacji, o której mowa w artykule 14 Konwencji.

60. Rząd obala tę tezę.

61. Trybunał twierdzi, że zarzut ten nie jest jawnie bezpodstawny w rozumieniu artykułu 35, ust. 3 Konwencji. Ponadto Trybunał podkreśla, że zarzut nie spotyka się z żadnym innym uzasadnieniem niedopuszczalności. Należy zatem orzec, iż jest on dopuszczalny.

62. Jednak, zważywszy na okoliczności niniejszej sprawy i na tok rozumowania, który doprowadził do stwierdzenia naruszenia postanowień artykułu 2 Protokołu nr 1 wraz z artykułem 9 Konwencji (paragraf 58 powyżej), Trybunał uznaje, że nie ma podstaw do przebadania sprawy także pod kątem artykułu 14, rozpatrywanego osobno lub łącznie z powyższymi postanowieniami.

III. W PRZEDMIOCIE STOSOWANIA ARTYKUŁU 41 KONWENCJI

63. Na mocy artykułu 41 Konwencji,

„Jeżeli Trybunał stwierdzi, że nastąpiło naruszenie Konwencji lub jej Protokołów, i jeżeli prawo wewnętrzne zainteresowanej Wysokiej Układającej się Strony pozwala tylko na częściowe usunięcie konsekwencji tego naruszenia, Trybunał orzeka, gdy zachodzi taka potrzeba, o przyznaniu słusznego zadośćuczynienia pokrzywdzonej stronie.”

A. Odszkodowanie

64. Skarżąca domaga się wpłaty kwoty w wysokości co najmniej 10 000 EUR z tytułu poniesionej szkody moralnej.

65. Rząd uznaje, że stwierdzenie naruszenia byłoby wystarczające. Alternatywnie, uważa że żądana suma jest przesadnie wysoka i nieumotywowana, domaga się jej odrzucenia lub zmniejszenia na zasadzie słuszności.

66. Zważywszy że Rząd nie zadeklarował gotowości zrewidowania przepisów regulujących obecność krucyfiksów w salach lekcyjnych, Trybunał orzeka, że w przeciwieństwie do sprawy *Folgerø i in.* (wyrok wyżej cytowany, ust. 109), stwierdzenie naruszenia nie byłoby wystarczające w niniejszej sprawie. Dlatego, orzekając na zasadzie słuszności, Trybunał przyznaje 5 000 EUR z tytułu poniesionych szkód moralnych.

B. W przedmiocie kosztów i opłat

67. Skarżąca domaga się 5 000 EUR z tytułu opłat i kosztów poniesionych w postępowaniu w Strasburgu.

68. Rząd zauważa, że skarżąca nie przedstawiła poparcia dla swojego wniosku i sugeruje jego oddalenie.

69. Zgodnie z orzecznictwem Trybunału, skarżący może uzyskać zwrot poniesionych przez siebie kosztów tylko w stopniu, w jakim ustalono, że były faktycznie poniesione, konieczne, a ich wysokość jest rozsądna. W niniejszej sprawie skarżąca nie przedstawiła żadnego dokumentu

dowodowego na poparcie swojego wniosku o zwrot kosztów. Dlatego Trybunał orzeka o oddaleniu wniosku.

C. Odsetki za niedotrzymanie warunków

70. Trybunał uznaje za stosowne przeniesienie kwoty odsetek za niedotrzymanie warunków z kwoty stopy procentowej kredytu marginalnego Europejskiego Banku Centralnego powiększonej o trzy punkty procentowe.

WOBEC POWYŻSZEGO, TRYBUNAŁ JEDNOGŁOŚNIE,

1. *Orzeka* o dopuszczalności skargi ;
2. *Orzeka* o zaistniałym naruszeniu postanowień artykułu 2 Protokołu nr 1 rozpatrywanego wraz z artykułem 9 Konwencji;
3. *Orzeka* że nie ma podstaw do rozpatrywania zarzutu opartego na artykule 14 pojmowanego oddzielnie lub wraz z artykułem 9 Konwencji i artykułem 2 Protokołu nr 1;
4. *Orzeka*
  - a) że pozwane państwo ma wypłacić skarżącej, w ciągu trzech miesięcy licząc od dnia, w którym wyrok stanie się prawomocny na mocy artykułu 44, ust. 2 Konwencji, kwotę 5 000 EUR (pięć tysięcy euro), z racji poniesionych szkód moralnych, oraz wszelką kwotę należną z tytułu podatku;
  - b) że licząc od daty wygaśnięcia niniejszego terminu i aż do jej wypłacenia, kwota ta będzie powiększana o odsetki proste w wysokości równej wysokości kredytu marginalnego Europejskiego Banku Centralnego w trakcie trwania tego okresu, powiększonej o trzy punkty procentowe;
5. *Oddala* wniosek o słuszne zadośćuczynienie w pozostałym zakresie.

Sporządzono w języku francuskim, następnie przekazano na piśmie dnia 3 listopada 2009 roku, na mocy artykułu 77 §§ 2 i 3 regulaminu.

Sally Dollé
Sekretarz

Françoise Tulkens
Przewodnicząca